

Deeltijdarbeid en informele economie

Een van de meest significante verschuivingen die zich in de arbeidsmarkt van de OESO heeft voorgedaan is de snelle uitbreiding van deeltijdarbeid in bijna alle lidstaten over de afgelopen twintig jaar. Met name in Nederland was de groei van het aantal deeltijdbanen in de afgelopen jaren aanzienlijk (de Neubourg, 1985).

Het werken in deeltijd kan de ideale voorwaarde scheppen voor de uitbreiding van de informele economie, doordat het de individuele werknemer enerzijds sociale bescherming geeft en anderzijds meer tijd geeft voor het verrichten van activiteiten naast de baan.

In dit artikel wordt aan de hand van de bestaande literatuur nagegaan of er een duidelijke relatie bestaat tussen deeltijdarbeid en de informele economie. Een positief verband tussen het volume van deeltijdarbeid en de omvang van de informele economie betekent dat het overheidsbeleid op deze gebieden strijdig is. Door de overheid wordt het werken in deeltijd immers op diverse manieren bevorderd, terwijl het beleid ten aanzien van de informele economie gericht is op het bestrijden van een aantal verschijningsvormen.

Deeltijdarbeid

Deeltijdarbeid kan worden omschreven als die arbeid welke vrijwillig, regelmatig en volgens arbeidscontract wordt verricht gedurende een gedeelte van de dag, week of maand, dat korter is dan de gebruikelijke arbeidsduur voor de betreffende bedrijfstak of organisatie en wordt beloond naar rato van het aantal gewerkte uren.

Uitgaande van bovenstaande definitie kan, op basis van de overeengekomen arbeidstijd, een aanzienlijk aantal soorten deeltijdarbeid in de praktijk worden onderscheiden, variërend van het op afroep beschikbaar zijn en het min-max-systeem tot banen met regelmatige, vastgelegde arbeidstijden. De afgelopen jaren kan een toename van het aantal personen, werkzaam in losse of flexibele arbeidsrelaties worden waargenomen. Flexibele arbeidsrelaties is een verzamelnaam voor arbeidsrelaties, die qua inhoud afwijken van de gangbare arbeidsrelaties. Hierbij gaat het bijvoorbeeld om afroepcontracten, min-maxcontracten, tijdelijke arbeidscontracten, freelance arbeid, uitzendarbeid en thuiswerk. Een deel van de deeltijdbanen kan dus tot de flexibele arbeidsrelaties gerekend worden. Het werken gedurende

een 'geringer aantal uren per dag' en het werken gedurende een 'deel van de week' zijn de meest voorkomende vormen van deeltijdarbeid en lijken het meest op een volletijdsbaan. Het gaat hierbij dus om 'reguliere' deeltijdarbeid (Delsen, 1986).

In tabel 1 is voor een aantal landen het aandeel van deeltijdarbeid in de totale werkgelegenheid weergegeven. Dit aandeel varieert aanzienlijk tussen de landen. Verder blijkt uit de tabel dat in het merendeel van de landen in de periode 1973-1985

Tabel 1. Deeltijdarbeid als aandeel in de totale werkgelegenheid

	1973	1982	1985
Frankrijk	5,1	9,1	10,9
West-Duitsland	7,7	10,2	—
Groot-Brittannië	15,3	19,2	21,2
Nederland	4,4	18,8	23,9
Noorwegen	23,5	28,8	28,6
Zweden	18,0	25,6	24,6
Japan	7,9	10,4	11,0
Verenigde Staten	13,9	18,2	17,4

* Drs. L. Delsen is verbonden aan het Economisch Instituut van de Katholieke Universiteit Nijmegen.

Bron: OECD, *Employment Outlook*, diverse jaargangen.

het aandeel van deeltijdarbeid steeg. In de Verenigde Staten, Noorwegen en Zweden was de groei van het aantal voltijdtsbanen de afgelopen jaren groter dan de groei van het aantal deeltijdbanen. Hierdoor nam in deze landen het aandeel van deeltijdarbeid in de totale werkgelegenheid tussen 1982 en 1985 af. De tabel laat eveneens zien dat de groei van deeltijdarbeid in Nederland over de periode 1973-1985 aanzienlijk hoger is geweest dan in de andere landen.

De gesignaleerde sterke groei van het aantal deeltijdbanen kan worden verklaard uit zowel vraag- als aanbodfactoren (Delsen, 1986). Aan de vraagzijde is dit met name de wens van de werkgevers om te komen tot een grotere flexibiliteit van de organisatie en daarmee tot een reductie van de kosten. De groeiende arbeidsmarktparticipatie van met name gehuwde vrouwen is de belangrijkste aanbodfactor. Ook op instellingsniveau is de omvang van deeltijdarbeid sterk verbonden met de mate waarin vrouwelijke arbeidskrachten in dienst zijn. Het merendeel van de huidige deeltijdbanen is ontstaan op verzoek van het zittende personeel. De belangrijkste motieven van het zittende personeel om in deeltijd te gaan werken zijn: de behoefte aan meer vrije tijd en het meer tijd nodig hebben voor het vervullen van huishoudelijke taken. Deeltijdarbeid biedt met name aan gehuwde vrouwen, gehandicapten, studenten en ouderen de mogelijkheid om deel te nemen aan het arbeidsproces en stelt de individuele werknemers in staat hun voorkeur voor het aantal uren in overeenstemming te brengen met het feitelijke aantal uren dat men werkt. Dit in tegenstelling tot collectieve arbeidstijdverkortingen.

Een essentiële factor in de definitie van deeltijdarbeid is het 'vrijwillige' karakter. Hierboven is reeds aangegeven dat het merendeel van de huidige deeltijdbanen is ontstaan op verzoek van het zittend personeel. De bestaande werkgelegenheids crisis kan er toe leiden dat mensen gedwongen worden een deeltijdbaan te aanvaarden, daar er geen voltijdtsbanen in voldoende mate aanwezig zijn. Diverse onderzoeken tonen echter aan dat, hoewel deze ontwikkeling kan worden waargenomen, het merendeel van de huidige deeltijdbanen vrijwillige deeltijdbanen betreft (zie Delsen, 1986). Ook zeer recent onderzoek in het Verenigd Koninkrijk bevestigt het vrijwillige karakter van deeltijdarbeid. Slechts 7% van alle in deeltijd werkende gehuwde vrouwen gaf als reden voor het werken in deeltijd aan dat zij geen voltijdtsbaan konden vinden; voor de mannelijke deeltijdwerkers bedroeg dit 22% en voor alle deel-

tijdwerkers bedroeg dit 10% (Employment Gazette, april 1987).

Voor de werknemer kan — afhankelijk van het soort arbeidscontract — het werken in deeltijdarbeid er toe leiden dat de inkomenszekerheid en de rechtszekerheid in het geding komen. Naarmate de flexibiliteit van de arbeidscontracten groter is, neemt de onzekerheid voor de werknemer toe. Zo zijn voor (het groeiende aantal) oproepkrachten deze zekerheden volledig afwezig. De voordelen voor de werkgever zijn dus (ten dele) nadelen voor de deeltijdwerker. In de meeste gevallen worden flexibele arbeidsrelaties door de werknemer aangegaan omdat er geen vast werk voorhanden is (Ministerie van SZW, 1986). Flexibele arbeidsrelaties hebben dus in tegenstelling tot 'reguliere' deeltijdarbeid, in belangrijke mate een onvrijwillig karakter.

Informele economie

De informele economie kan worden omschreven als het geheel van activiteiten, dat een positief inkomenseffect heeft voor uitvoerende of opdrachtgever, waarbij niet of onvoldoende voldaan wordt aan de op de activiteit betrekking hebbende wet- en regelgeving. Het algemene kenmerk van deze activiteiten is het ontbreken van overheidscontrole of -regelgeving en de motivatie van de deelnemers tot het verkrijgen van een positief inkomenseffect (Lambooy en Renooy, 1985a).

Uit diverse onderzoeken komt naar voren dat de informele economie in betekenis is toegenomen. De omvang en de groei van de informele sector binnen de afzonderlijk OESO-landen loopt echter sterk uiteen (De Grazia, 1983; Fase, 1984; Renooy, 1984). In tabel 2 zijn ramingen van de omvang en de groei van de informele economie voor een aantal landen weergegeven. Opvallend is de ruime marge waarbinnen de niveau-ramingen liggen. Uitgedrukt in procenten van het Bruto Nationale Produkt bedroeg de omvang van de informele economie in Nederland in het tijdvak 1978-1980 tussen 6,3% en 17,5%. De groei van de informele sector in Nederland steeg in de periode 1960-1978 met 4%-punten.

Evenals de groei van deeltijdarbeid kan de groei van de informele economie worden verklaard uit zowel vraag- als aanbodfactoren. De belangrijkste factor achter de vraag naar informele arbeid kan uitgaan van bedrijven, overheidsinstanties, of van particulieren. Het belangrijkste motief van werknemers om informele arbeid te verrichten is eveneens van financiële aard, maar het is niet het enige motief. Eveneens spelen psychologische,

Tabel 2. Omvang informele economie

	<i>Procenten van het Bruto Nationale Produkt 1978-1980</i>	<i>Groei in pro- centpunten 1978 ten op- zichte van 1960</i>
Frankrijk	6,7	4,4
West-Duitsland	3,7-27,0	4,9
Groot-Britannië	3,3-15,0	3,4
Nederland	6,3-17,5	4,0
Noorwegen	6,3- 9,2	4,8
Zweden	13,2	7,8
Japan	—	2,1
Verenigde Staten	2,9-28,0	1,9

Bron: Fase (1984).

sociale en persoonlijke motieven een rol. Het gaat hierbij om het zoeken naar zinvolle activiteiten om sociale contacten op te doen en weer enige structuur in het leven te krijgen (Lambooy en Renooy, 1985a).

Informele arbeid komt in alle sectoren en branches van de economie voor. Vooral in de bouw- en horeca is informele arbeid een tijd verbreed verschijnsel. Informele arbeid komt vooral in kleine bedrijven voor (De Grazia, 1983; OSA, 1985; Bloeme en Van Geuns, 1987). Het merendeel van de activiteiten in de informele sector heeft een dienstverlenend karakter, waarbij vooral de 'klussers' sterk vertegenwoordigd zijn. Een groot deel van deze activiteiten behoeft weinig of geen scholing (Renooy, 1984).

Binnen de informele economie kunnen een tweetal sectoren worden onderscheiden: de informele witte sector en de informele zwarte sector. In de informele witte sector speelt geld geen rol. In het *Sociaal en Cultureel Rapport 1982* wordt geconcludeerd dat de Nederlanders ongeveer anderhalfmaal zoveel onbetaald als betaald werk doen. Bruyn-Hundt (1983) raamt de omvang van de informele witte sector tussen 52% en 72% van het Bruto Nationale Produkt. Bij zwarte arbeid vinden er betalingen plaats, waarbij de betaling als informeel kan worden gekarakteriseerd. In 1977 was volgens het CBS 5 à 10% zwart inkomen in het nationale inkomen begrepen (van Tuinen, 1984). Door de Interdepartementale Stuurgroep Misbruik en Oneigenlijk gebruik wordt de omvang van de totale zwarte economie geschat op rond 20 miljard gulden. De omvang van de infor-

mele zwarte arbeid schat de stuurgroep op 2 miljard gulden (ISMO, 1985). Door het CBS worden de zwarte inkomsten uit arbeid op 3 miljard gulden per jaar geschat. Dit is ongeveer 1% van het Bruto Nationale Inkomen. Rond 12% van de volwassen Nederlanders heeft wel eens zwarte inkomsten uit arbeid genoten (CBS, 1985). De zwarte arbeid valt niet alleen buiten de statistieken, maar vormt ook een bedreiging voor wel geregistreerde arbeid, als gevolg van oneerlijke concurrentie. Dit laatste geldt eveneens voor de snel in omvang toenemende variant op dit verschijnsel: het grijswerken. Het gaat dan om reguliere arbeid verricht door uitkeringsgerechtigden, die daarvoor een gedeeltelijke of verkapte vergoeding ontvangen. Hoofdmotief is nu niet — anders dan bij zwart werken — het verwerven van een hoger netto-inkomen, maar een plaats in het arbeidsproces en daarmee in het maatschappelijk verkeer (Weeda, 1984).

In het volgende zal worden nagegaan welke invloed deeltijdarbeid op de omvang en de samenstelling van de witte en de zwarte sector van de informele economie heeft. Hierbij wordt ingegaan op zowel de vraag- als de aanbodfactoren, met andere woorden op de relatie tussen de vraag naar en het aanbod van deeltijdarbeid enerzijds en de vraag naar en het aanbod van informele witte en zwarte arbeid anderzijds. Bij de beschrijving van de invloed van deeltijdarbeid op de informele economie beperken wij ons tot de invloed van de 'reguliere' deeltijdarbeid. Deeltijdarbeid in de vorm van flexibele arbeidscontracten blijft, hoewel de omvang hiervan is gestegen, buiten de beschouwing.

Deeltijdarbeid en de informele witte sector

Huishoudelijke arbeid

De informele witte sector omvat huishoudelijke arbeid, doe-het-zelf-activiteiten en vrijwilligerswerk. In deze paragraaf zal voor deze activiteiten worden nagegaan welke invloed het werken in deeltijdarbeid heeft. Daar er geen sprake is van een markt is het moeilijk te spreken van vraag en aanbod ten aanzien van huishoudelijke arbeid, doe-het-zelf-activiteiten en vrijwilligerswerk. Volgens de 'buffertheorie' trekken de marktsector respectievelijk de publieke sector in tijden van hoogconjunctuur winstgevendende activiteiten respectievelijk politiek aantrekkelijke activiteiten aan en stoten zij deze activiteiten af in tijden van

recessie. Arbeid en produktie worden overgeheveld naar de huishoudelijke sector (Priemus, 1979). Binnen de huishoudelijke sector fungeren huisvrouwen als buffer voor het opvangen van de economische crisis en de teruggang in de welvaart (Van Raay en den Admirant, 1983; Meulenbelt, 1985). Onderzoek van Renooy (1984) bevestigt de buffertheorie.

In de periode van conjuncturele neergang, tussen 1975 en 1980, steeg in Nederland het totale volume van onbetaalde arbeid van rond 6,5 miljoen naar rond 7,3 miljoen arbeidsjaren. Deze groei van onbetaalde arbeid is voornamelijk toe te schrijven aan de grotere deelname van mannen aan huishoudelijk werk en aan een toegenomen activiteit op het gebied van doe-het-zelf arbeid (SCP, 1982). Wat de verdeling van betaalde en onbetaalde arbeid over individuen betreft geldt het volgende (Knulst, 1983). Mannen zijn gemiddeld 36% van hun werktijd in de onbetaalde sector actief; vrouwen gemiddeld gedurende 84% van hun totale werktijd. Verder blijkt het aandeel van onbetaalde uren hoger te zijn, naarmate het inkomens- en scholingsniveau lager is. Het verschil tussen de tijdsbesteding van mannen en vrouwen is tussen 1975 en 1980 minder groot geworden. De tegenstelling tussen de verschillende sociale lagen is echter toegenomen. Het aandeel van de lagere sociale lagen in onbetaalde arbeid is verder toegenomen; het aandeel daarin van de hogere sociale lagen is verder afgenomen. Wat de verdeling van de uren betaalde arbeid betreft geldt het omgekeerde: in de lagere sociale lagen zijn minder uren betaalde arbeid verricht en in de hogere sociale lagen zijn juist meer uren betaalde arbeid verricht in 1980. De verschillende soorten onbetaalde arbeid zijn evenmin gelijkmatig verdeeld. Het grootste gedeelte (huishoudelijk werk) komt voor rekening van vrouwen. De mannen, die nog de meeste tijd in de huishouding besteden zijn werkloos of gepensioneerd. In het algemeen geldt dat huishoudelijk werk en doe-het-zelf arbeid meer tijd in beslag nemen, naarmate individuen zich lager in de sociale hiërarchie bevinden. Voor politieke en vrijwilligersactiviteiten geldt het omgekeerde: deze nemen meer tijd naarmate men zich hoger in de sociale hiërarchie bevindt. Deeltijdarbeid wordt geacht een bijdrage te leveren aan een evenwichtiger verdeling van taken tussen mannen en vrouwen, thuis en buitenshuis. Veelal is het echter zo, dat alleen de vrouw in deeltijd gaat werken en de huishoudelijke taken min of meer alleen verricht. De partners van de vrouwelijke deeltijdwerkers behouden veelal hun

volletijd baan. Per saldo lijkt derhalve sprake te zijn van een toeneming van de dubbele belasting bij vrouwen (Delsen, 1986). Uit onderzoek van het Sociaal en Cultureel Planbureau blijkt dat korter werken bij vrouwen vaak niet, zoals bij mannen, samengaat met meer vrije tijd, maar met langer werken in de huishouding (Schoemaker e.a., 1981). Het gaan werken in deeltijd wordt in belangrijke mate ingegeven door de toegenomen huishoudelijke taken. Met betrekking tot de relatie tussen deeltijdarbeid en huishoudelijk werk kan dus worden geconcludeerd dat het werken in deeltijd niet zo zeer leidt tot langer werken in de huishouding, maar dat deze relatie omgekeerd is: de toegenomen huishoudelijke taken zijn het motief om in deeltijd te gaan werken. Wanneer deeltijdarbeid een antwoord is op de wens voor meer vrije tijd kan dit een prikkel vormen voor private activiteiten, waaronder het doe-het-zelf werk en het vrijwilligerswerk.

Het ligt in de lijn der verwachtingen dat de individuele tijdsbesteding aan onbetaalde arbeid omvangrijker is, naarmate de beroepsarbeid minder tijd in beslag neemt. Dit geldt in het bijzonder voor huishoudelijk werk en kinderverzorging door vrouwen. Hierdoor varieert het onbetaalde werk van ruim 42 uren per week bij huisvrouwen, tot 13 uren per week bij vrouwen met een betaalde werkweek van 40 tot 50 uur. Echter mannen, die geen beroepsarbeid verrichten, komen tot 20 uren onbetaald werk per week, en mannen met een betaalde werkweek van 40 tot 50 uur, verrichten gemiddeld 10 uur onbetaald werk. De tijdsbesteding aan doe-het-zelf-activiteiten of politieke en vrijwilligersactiviteiten is – zowel bij mannen als vrouwen – nóg minder gevoelig voor de omvang van het betaalde werk (Knulst, 1983).

Doe-het-zelf-activiteiten

Of een gezin een bepaald goed of dienst zelf zal produceren, dan wel aankopen, hangt in theorie af van de volgende factoren:

- financieel-economische motieven, zoals het gezinsinkomen, de prijs van het aan te kopen produkt, de prijs van de produktiemiddelen waarmee de eigen produktie wordt verricht;
- de voor de huishoudelijke arbeid beschikbare tijd;
- het bezit van huishoudelijke produktiemiddelen.

Verwacht mag worden dat de huishoudelijke arbeid zal toenemen naarmate het gezinsinkomen lager, de prijs van het aan te kopen produkt hoger

en de voor huishoudelijke arbeid beschikbare tijd, alsmede het bezit van huishoudelijke produktiemiddelen groter is.

Uit onderzoek van Lambooy en Renooy (1985b) blijkt dat een van de belangrijkste overwegingen om tot doe-het-zelf bezigheden over te gaan het streven naar financiële voordelen is. Belangrijke achterliggende factoren hierbij zijn de inkomensontwikkeling en de prijsontwikkeling in de dienstensector. Hoewel financiële overwegingen het belangrijkste zijn, speelt ook een heel scala van andere motieven, waaronder het 'gewoon leuk om te doen', een grote rol bij het doe-het-zelfen. Echter uit onderzoek van de Organisatie voor Strategisch Arbeidsmarktonderzoek (1985) blijkt dat van bovengenoemde factoren alleen het al dan niet bezitten van gereedschappen en huishoudelijke apparatuur de huishoudelijke arbeid (doe-het-zelf-werk) beïnvloedt. Inkomen noch beschikbare tijd blijken een duidelijke invloed uit te oefenen. Huishoudelijke productie hangt blijkbaar vooral samen met de vaardigheden en een toereikende uitrusting. De toename van de huishoudelijke productie kan waarschijnlijk met name worden toegeschreven aan het sterk toegenomen bezit van huishoudelijk gebruiksgoederen. Deze zijn door de voortgeschreden technische ontwikkeling relatief steeds goedkoper geworden ten opzichte van aan te kopen dienstverlening en bovendien kwalitatief beter. Ook Lambooy en Renooy (1985b) zijn van mening dat het goedkoper en gebruikersvriendelijker worden van de produktiemiddelen een stimulans kan betekenen voor bezigheden in de huishoudelijke en communale sector. Volgens Gershuny (1979) kan de groei van de onbetaalde informele sector grotendeels vanuit de technologie verklaard worden. Op basis van deze onderzoeksresultaten kan worden geconcludeerd dat er in de praktijk geen relatie bestaat tussen het werken in deeltijd en de omvang van de verrichte doe-het-zelf-activiteiten. De motivatie verschilt duidelijk. Wordt het werken in deeltijd vooral ingegeven door de toegenomen huishoudelijke taken of de behoefte aan meer vrije tijd; doe-het-zelfen heeft vooral een financiële motivatie.

Vrijwilligerswerk

De groepen die geacht worden de meeste tijd te hebben, zijn, zo blijkt uit onderzoek, minder vertegenwoordigd in het vrijwilligerswerk (vrouwen, werklozen, arbeidsongeschikten en gepensioneerden). Er is een statistisch verband tussen het doen van vrijwilligerswerk en het niveau van opleiding en scholing. Vrijwilligers hebben relatief vaak

een beroep in de kwartaire sector en relatief vaak een leidinggevende functie. Zij die naast hun betaald werk vrijwilligerswerk doen, besteden in totaal meer uren aan hun betaalde werk dan zij die daarnaast geen vrijwilligerswerk doen. De partners van vrijwilligers doen vaker vrijwilligerswerk dan die van niet-vrijwilligers. Deze laatste gegevens doen vermoeden dat vrijwilligerswerk behoort tot een bepaald gezinspatroon. Betaalde arbeid, vrijwilligerswerk en huishoudelijke arbeid worden niet als equivalenten beschouwd, maar vullen elkaar aan, aansluitend op verschillende behoeften. Bijvoorbeeld bij de huishoudelijke arbeid wordt de autonomie benadrukt; bij betaalde arbeid de zekerheid, persoonlijke vooruitzichten, de maatschappelijke waardering en de zelfontplooiing; bij vrijwilligerswerk maatschappelijke betrokkenheid en medezeggenschap. Onvrede met het betaalde werk geeft geen aanleiding tot het doen van vrijwilligerswerk. Bij vrouwen is ontevredenheid met het huishoudelijk werk wel een stimulans tot vrijwilligerswerk. In het vrijwilligerswerk blijkt dezelfde rolverdeling tussen mannen en vrouwen te bestaan als in het beroepsleven (In 't Veld-Langeveld, 1983). Ook meer recent onderzoek bevestigt dat betaalde arbeid en doe-het-zelf-werk niet zo zeer substituten van elkaar zijn, maar eerder samengaan (Mevisen en Renooy, 1987). Voor politieke en vrijwilligersactiviteiten geldt dat deze meer tijd nemen naarmate men zich hoger in de sociale hiërarchie bevindt. Invloedrijke onbetaalde bestuursposities worden veelal bezet door personen die vanwege hun invloedrijke betaalde posities zijn geselecteerd (Knulst, 1983). In Nederland wordt vrijwilligerswerk vooral in combinatie met betaald werk verricht. Het in deeltijd verricht vrijwilligerswerk vereist in veel gevallen organisatorische en leidinggevende kwaliteiten (Schoemaker e.a., 1981). Geconcludeerd kan worden dat er geen positieve relatie bestaat tussen het werken in deeltijd en de omvang van het vrijwilligerswerk. Politieke en vrijwilligersactiviteiten worden vooral door mannen verricht, terwijl deeltijdarbeid vooral door vrouwen wordt verricht. Daarnaast wordt vrijwilligerswerk vooral verricht door personen in betaalde leidinggevende functies; deeltijdarbeid komt vooral voor in de lagere functies. Bovendien neemt de omvang van de individuele vrijwilligersactiviteiten toe met de omvang van de betaalde baan.

Deeltijdarbeid en de informele zwarte sector

Het aanbod van informele zwarte arbeid

Deeltijdarbeid kan de ideale voorwaarde schep-
pen voor de uitbreiding van 'moonlighting', door-
dat het de individuele werknemer enerzijds
sociale bescherming geeft, en anderzijds meer
tijd geeft voor het verrichten van activiteiten naast
de baan. Onder moonlighting wordt verstaan het
hebben van twee banen. Over de verdienste van
talloze tweede baantjes worden vaak geen be-
lastingen en sociale premies betaald (Delsen,
1986). Met name in de Verenigde Staten en Cana-
da is het hebben van twee banen een veel voorko-
mend verschijnsel. Diverse onderzoeken laten
zien dat het merendeel van de moonlighters uit
mannen bestaat. Wel neemt het aantal en het per-
centage vrouwen dat twee of meer banen heeft de
laatste jaren toe. Het merendeel van de mensen
met meer dan één baan is relatief jong, is gehuwd
en heeft kinderen. In landen als de Verenigde Sta-
ten en Groot-Brittannië heeft de tweede baan een
'self-employed' karakter (Alden, 1982; De Gra-
zia, 1983). In Nederland is het hebben van een
tweede baan ook niet onbekend, zij het vooral in
de combinatie van betaald en vrijwilligerswerk
(politieke organisaties, hulpverlenende instanties
e.d.). Moonlighting kan tot gevolg hebben dat de
lager geschoolden hun volletijdbaan verliezen of
hun werk kwijt raken door betere kwalificaties
van degenen, die hun werk willen overnemen, en
de bereidheid van deze om lagere lonen te aan-
vaarden. Dit wordt echter door het onderzoek van
Alden (1982) niet bevestigd. Onderzoek toont aan
dat de grote meerderheid van de mensen met
meer dan één baan volletijdwerknemers zijn, en
dat het aandeel van mensen die in deeltijd werken
in beide banen zeer gering is. De belangrijkste
reden voor het hebben van een tweede baan is de fi-
nanciële reden. Pas in tweede instantie wordt
genoemd dat men het werk leuk vindt. Deze re-
denen verschillen niet tussen mannen en vrouwen.
Andere redenen zijn van psychologische, sociale
of persoonlijke aard (De Grazia, 1983; Alden,
1982; Lambooy en Renooy, 1985a).

Vergelijken wij de kenmerken van de deeltijdwer-
ker met die van de zwartwerker, dan blijkt hier
een duidelijk verschil te bestaan: deeltijdarbeid
wordt voornamelijk verricht door (gehuwde)
vrouwen, terwijl moonlighting vooral betrekking
heeft op in volletijd werkende (gehuwde) man-
nen. Ook het motief verschilt. De belangrijkste
reden om in deeltijd te gaan werken door het zit-
tende personeel is het hebben van meer vrije tijd

of meer tijd voor het huishouden. Moonlighting
wordt vooral gemotiveerd vanuit financiële over-
wegingen.

Volgens Jallade (1984) bestaat er geen relatie tus-
sen deeltijdarbeid en moonlighting: het is niet te
verwachten dat gehuwde vrouwen, met afhanke-
lijke kinderen, hun vrije tijd gebruiken voor het
vervullen van een bijbaantje. Ook de motivatie
van jongeren, ouderen en gehandicapten om in
deeltijdarbeid te gaan werken is zodanig dat zij
moonlighting uitsluit (zie Delsen en Bemelmans,
1987).

Bij deeltijdarbeid staat meer vrije tijd voorop en
is de werknemer bereid de prijs, vrijwillig, in de
vorm van een inkomensdaling te dragen. Bij
moonlighting wenst de werknemer meer inko-
men. Gedwongen verkorting van de arbeidsduur,
met (evenredige) loonlevering, kan een vraag
doen ontstaan naar extra inkomen door moonligh-
ting, ter compensatie van het gederfde inkomen.
Dit geldt niet voor vrijwillige deeltijdarbeid, daar
dit korter werken voortvloeit uit de wens van de
individuele werknemer (vgl. Alden, 1982). Ver-
wacht mag worden dat flexibele deeltijdarbeid –
gezien de inkomensonzekerheid en de onvrijwil-
ligheid van deze vorm van arbeid – wel tot
moonlighting zal leiden.

Een andere vraag die gesteld kan worden is of er
een relatie bestaat tussen deeltijdarbeid en het
hebben van meerdere baantjes ('multiple job-
holding'). In de hogere beroepsgroepen is het
hebben van meerdere baantjes vrij algemeen. Het
betreft leraren, accountants en consultants etc.,
die hun diensten aan meerdere werkgevers verko-
pen. Daarnaast omvat de 'multiple job-holding'
de schoonmaaksters op uurbasis en landbouwper-
soneel, dat buiten het seizoen in de hotel- of cate-
ringindustrie werkt. Wat de eerste groep betreft
kan gezegd worden dat deeltijdarbeid het hebben
van meerdere baantjes vergemakkelijkt, maar dat
betekent niet dat het de belangrijkste oorzaak is.
Het is vooral de groeiende specialisatie van be-
paalde – vooral consultatieve – functies binnen
de complexe patronen van verkooporganisatie,
die deeltijdarbeid en het hebben van meerdere
baantjes aanmoedigt. In de tweede groep is het
hebben van meerdere baantjes niet zozeer een
zaak van deeltijdarbeid, maar van gebrek aan
werk op bepaalde tijden van het jaar en de
gespreide vraag naar bepaalde diensten (Jallade,
1984).

Uit onderzoek van het Centraal Bureau voor Sta-
tistiek (1985) blijkt dat het aanbod van informele
arbeid vooral afkomstig is van hoog geschoolden

en beter verdienenden. Bovendien bieden vooral mannen zich aan en is de leeftijdscategorie 16-45 jarigen sterk oververtegenwoordigd. De hoogste participatiegraad geldt voor studerende. Opmerkelijk zwak vertegenwoordigd op de informele arbeidsmarkt bleken de vrouwen, ouderen, laagst geschoolden en werklozen. Niet-werkenden werken gemiddeld meer uren zwart dan werkenden, maar verdienen per uur gemiddeld minder. Renooy (1984) komt in zijn onderzoek tot de volgende conclusie. Het aanbod van arbeid in het 'schermerdonker' bestaat vooral uit goed geschoolde jongeren (25-35 jaar), vaak met een complementair inkomen. Er is een sterke ondervertegenwoordiging van vrouwen naast de geringe vertegenwoordiging van jonge werkloze schoolverlaters en oudere werklozen. Evenals binnen de formele arbeidsmarkt is er dus ook binnen de informele arbeidsmarkt sprake van segmentering. Uit een studie van de Organisatie voor Strategisch Arbeidsmarktonderzoek (OSA-rapport, 1985) blijkt dat de participatiegraad aan het zwarte circuit voor werknemers en werkzoekenden ongeveer gelijk is. Werkzoekenden werken per maand meer uren zwart dan mensen met een formele baan, maar verdienen per uur minder. Bij de eerste analyse van het materiaal werd geen samenhang gevonden tussen zwart werken en het netto-maandinkomen, de duur van de werkloosheid of het aantal formele arbeidsuren per week. Wel bleek dat ouderen minder zwart werken dan jongeren, mannen meer dan vrouwen en personen met het hoogste onderwijsniveau meer dan de overigen. Ook dit onderzoek bevestigt dus de segmentering binnen de informele zwarte sector. Een eerste belangrijke conclusie is, aldus het rapport, dat de onderzoeksresultaten geen aanleiding geven tot ongerustheid over de gevolgen die arbeidstijdverkorting zal hebben op de omvang van de zwarte arbeid. Anderzijds is er ook geen reden te veronderstellen dat het zwart werk 'vanzelf' afneemt als de werkgelegenheid toeneemt. De ontwikkeling van het zwarte werk vertoont een sterk autonoom karakter.

In voorgaande werd reeds geconcludeerd dat flexibele arbeidsrelaties in belangrijke mate een onvrijwillig karakter hebben. Werkonzekerheid betekent voor de werknemer eveneens inkomenonzekerheid. Flexibele arbeidscontracten kunnen er dus toe leiden dat er een motief ontstaat bij werknemers voor het aanbieden van informele zwarte arbeid. Gezien vanuit de aanbodzijde van de arbeidsmarkt kunnen flexibele arbeid en informele zwarte arbeid als complementair beschouwd

worden. Onderzoek van Bloeme en Van Geuns lijkt dit te bevestigen. De groepen die de flexibele arbeid leveren vallen samen met die welke informele arbeid verrichten: mensen met een zwakke arbeidsmarktpositie die geen andere keuze hebben dan de flexibele baan te accepteren of thuis te blijven zitten. Het aanbod van informele arbeid is voornamelijk afkomstig van werknemers die een formeel alternatief missen (laaggeschoolde vrouwen, buitenlandse en illegale werknemers). Naast de (relatieve) positie op de arbeidsmarkt speelt ook het dalende inkomen een rol. Eveneens spelen sociaal-psychologische en institutionele factoren een rol. Zwart werk wordt vooral verricht door mensen die óf al een baan hebben, of geen recht op een uitkering (meer) hebben (Bloeme en Van Geuns, 1987). Gezien vanuit de aanbodzijde van de arbeidsmarkt zal de bevordering van 'reguliere' deeltijdarbeid een bijdrage kunnen leveren aan het beperken van de (groei van) informele zwarte arbeid.

Op basis van voorgaande kan het volgende worden geconcludeerd ten aanzien van de relatie tussen deeltijdarbeid en de informele zwarte sector. Vanuit de aanbodzijde gezien geldt, op individueel niveau, dat er geen (positieve) relatie bestaat tussen het werken in deeltijd en het verrichten van zwart werk. Niet alleen de persoonskenmerken van de deeltijdwerker en de zwartwerker verschillen, ook de motivatie van de deeltijdwerker is zodanig dat zij zwart werken uitsluit. Op het niveau van de huishouding bestaat er mogelijk een negatief verband tussen het in deeltijd werken van de ene partner (vrouw) en de omvang van de informele zwarte arbeid van de andere partner (man).

De vraag naar informele zwarte arbeid

De vraag naar informele zwarte arbeid is voor het grootste gedeelte afkomstig van particulieren. De hoeveelheid zwarte arbeid die bij bedrijven wordt verricht is echter niet onaanzienlijk (OSA, 1985). De vraag naar informele zwarte arbeid door particulieren is gebaseerd op drie motieven: kostenbesparing; tijdsbesparing en overwegingen van kwalitatieve aard (Lambooy en Renooy, 1985a). Uit onderzoek in België, Noorwegen en Nederland komt naar voren dat de vraag naar betaalde diensten uit de informele sector vooral afkomstig is van beter geschoolden, met een hoger inkomen, en dat alleenstaanden een (iets) groter beroep doen op zwart werk dan gehuwden (zie Renooy, 1984; Mevissen en Renooy, 1987). De samenstelling, de leefsituatie en de levensfase van het huishouden zijn belangrijke bepalende va-

riabelen voor zowel de vraag naar als het aanbod van informele arbeid. Uit onderzoek van Mevisen en Renooy blijkt dat huishoudens in de opbouwfase (gehuwden en samenwonenden tussen 26 en 40 jaar met kinderen) in relatief ruime mate gebruik maken van de informele economie en van zelfwerkzaamheden en dat er een duidelijke parallel te onderkennen valt tussen groepen die de vraag uitmaken en groepen die het aanbod voor informele dienstverlening vormen. Huishoudens met opgroeiende kinderen worden vaak geconfronteerd met een dubbele druk op het inkomen. Enerzijds vergen de kinderen extra uitgaven, anderzijds valt in veel gevallen een inkomen weg, doordat een van de partners (meestal de vrouw) ophoudt met het verrichten van betaald werk. In dergelijke gevallen is vaak een extra, informele arbeidsinspanning van de mannelijke kostwinner waar te nemen. Deze inspanning kan zowel betaalde informele arbeid als bijvoorbeeld doe-het-zelf-activiteiten betreffen. Met name voor mensen met inkomens rond het minimum bleken informele verdiensten vaak een mogelijkheid om uitgaven te financieren in de sfeer van onderhoud of aankoop van duurzame consumptiegoederen (Mevisen en Renooy, 1987). Deeltijdarbeid kan in dit verband in een duidelijke behoefte voorzien. Onderzoek toont aan dat het werken in deeltijd voor vrouwen een manier is om de huishoudelijke arbeid te vervullen zonder het contact met het beroep te verliezen. Deeltijdarbeid biedt hen de mogelijkheid in een bepaalde levensfase, terwijl de kinderen opgroeien, tenminste ten dele in hun beroepsinteresse te voorzien en hun financiële positie te verbeteren (Delsen, 1986). Ook voor gehandicapten geldt dat deeltijdarbeid vaak de enige manier is om deel te nemen aan het reguliere arbeidsproces. Dit is met name het geval nu in het kader van de Stelselherziening Sociale Zekerheid de arbeidsmarktcomponent uit de arbeidsongeschiktheidsuitkering is gehaald. Voor vele werkloze arbeidsongeschikten zal de inkomensachteruitgang aanzienlijk zijn. Het aanwenden van de resterende verdien capaciteit in loonvormende deeltijdarbeid vormt het enige alternatief om te ontkomen aan de daarbij behorende uitkeringspositie (Delsen en Bemelmans, 1987). Bevordering van deeltijdarbeid kan derhalve een bijdrage leveren aan het terugdringen van de (groei van) informele arbeid.

Lambooy en Renooy noemen de volgende vier motieven van bedrijven voor het uitoefenen van een vraag naar informele arbeid: het verlagen van de kosten, het verhogen van de winst of omzet,

het ontwijken van (institutionele) belemmeringen op het gebied van arbeidswetgeving en het feit dat de werkgever zich niet bewust is van de grens tussen formeel en informeel. Informele arbeid wordt met name ingeschakeld in die sectoren, die een geringe aanwending van kapitaal en materiaal vergen, en waarin met name kleinschalige ondernemingen en zelfstandigen opereren, bijvoorbeeld de confectie, de bouw, de agrarische sector, de horeca en de detailhandel (Lambooy en Renooy, 1985a). Met name voor het kleinbedrijf lijken schemer-activiteiten een pure noodzaak om het hoofd boven water te kunnen houden (Renooy, 1984). Door Bloeme en Van Geuns is onderzoek gedaan naar de factoren die ten grondslag liggen aan het verrichten van informele activiteiten door formele ondernemingen. Zij concluderen dat er in alle branches bedrijven zijn die een belangrijk deel van hun activiteiten informeel verrichten. De belangrijkste vorm van informele arbeid is die waarover geen of onvoldoende loonbelasting en sociale premie zijn afgedragen. Bij de verklaring van de informele activiteiten besteden zij aandacht aan de vraag naar informeel geproduceerde goederen en diensten en de vraag naar en het aanbod van informele arbeid. Ten aanzien van de vraag naar informele produkten concluderen zij dat daar waar de prijs van het produkt, c.q. het drukken van de kosten voor de afnemer/opdrachtgever doorslaggevend is, de keuze nogal eens valt op een informeel producerende onderneming. Ook de eisen ten aanzien van de kwaliteit of een korte levertijd kunnen ertoe leiden dat de geleverde produkten of diensten informeel tot stand komen. De vraag naar informele arbeid kan worden verklaard uit: het niveau van de arbeidskosten, het arbeidsaanbod en de arbeidswet- en regelgeving. In branches waar de arbeidsproductiviteit niet of nauwelijks verhoogd kan worden en de formele arbeidskosten niet verlaagd kunnen worden, kan dit betekenen, aldus de onderzoekers, dat een bedrijf de productie stopt, of een beroep doet op informele arbeid. Het gaat dan om arbeidsintensieve, minimumloonbranches, zoals de schoonmaak- en loonconfectiebranche. Ten aanzien van het arbeidsaanbod gelden twee situaties; een krappe arbeidsmarkt waarbij een werknemer eisen kan stellen ten aanzien van informele arbeidsvoorwaarden en een ruime arbeidsmarkt waarbij een ondernemer eisen kan stellen op het gebied van informele arbeidsvoorwaarden. Informele bedrijvigheid kan ook het gevolg zijn van bepalingen uit het Burgerlijk Wetboek, de Arbeidswet en CAO's. Ondernemers ervaren de regelgeving als

hinderlijk voor een goede en efficiënte bedrijfsvoering. Overtredingen werden in alle branches aangetroffen. De onderzoekers komen tot de conclusie dat in de meeste onderzochte branches de hoogte van de arbeidskosten een belangrijke factor is. Naast zwarte betalingen worden ook andere methoden toegepast om de loonkosten te drukken, zoals onderbetaling, maar ook thuis- en freelance werk. Hierbij is er een sterke overeenkomst met de achtergronden van het flexibiliseringsstreven van bedrijven. Uitbesteding aan informeel opererende bedrijven is eveneens onderdeel van het flexibiliseringsstreven dat op allerlei niveau van het bedrijfsleven en in de overheidssector manifesteert (Bloeme en Van Geuns, 1987). Uit de literatuur blijkt dat daar waar deeltijdarbeid is gerealiseerd de ervaringen positief zijn. De belangrijkste voordelen van deeltijdarbeid voor de werkgever zijn de toename van de flexibiliteit van de organisatie en de reductie van de kosten (Delsen, 1986). Daar deeltijdarbeid, flexibele arbeid en informele zwarte arbeid in eenzelfde behoefte voorzien, namelijk het drukken van de kosten en het vergroten van de flexibiliteit van de organisatie, zijn deze vormen van arbeid eerder substituten van elkaar, dan als complementair te beschouwen. Bevordering van 'reguliere' deeltijdarbeid zal derhalve naar verwachting, gezien vanuit de vraagzijde op de arbeidsmarkt, een bijdrage leveren tot een beperking van de (groei van) informele zwarte arbeid. Zowel op het niveau van het gezin als op ondernemingsniveau leidt deeltijdarbeid tot een lagere vraag naar informele zwarte arbeid.

Conclusies

In dit artikel is aan de hand van de bestaande literatuur nagegaan welke invloed de groei van deeltijdarbeid heeft op de omvang en samenstelling van de witte en de zwarte sector van de informele economie.

De informele witte sector omvat huishoudelijke arbeid, doe-het-zelf-activiteiten en vrijwilligerswerk. Het overgrote deel van de huishoudelijke arbeid evenals van de deeltijdarbeid wordt door (gehuwde) vrouwen verricht. Deeltijdarbeid leidt niet tot langer werken in de huishouding, de relatie is omgekeerd: de toegenomen huishoudelijke taken zijn het motief om in deeltijd te gaan werken. Er bestaat geen relatie tussen het werken in deeltijd en de omvang van de verrichte doe-het-zelf-activiteiten. De groei van doe-het-zelf-activiteiten kan vanuit de technologie worden verklaard. De motivatie verschilt eveneens duidelijk.

Doe-het-zelfen heeft vooral een financiële motivatie, terwijl deeltijdarbeid vooral wordt ingegeven door de toegenomen huishoudelijke taken of de behoefte aan meer vrije tijd. Tussen vrijwilligerswerk en deeltijdarbeid bestaat een negatieve relatie. De omvang van de individuele vrijwilligersactiviteiten neemt toe met de omvang van de betaalde baan. Bovendien wordt vrijwilligerswerk vooral door mannen in betaalde leidinggevende functies verricht, terwijl deeltijdarbeid vooral wordt verricht door vrouwen in lagere functies. Geconcludeerd kan worden dat deeltijdarbeid niet tot een toename van de informele witte sector leidt. De omvang van de vrijwilligersactiviteiten daalt zelfs als gevolg van deeltijdarbeid. Echter wanneer in de toekomst meer mannen in deeltijd gaan werken, resulterend in meer vrije tijd, kan dit een prikkel vormen voor private activiteiten waaronder het doe-het-zelf-werk en vrijwilligerswerk.

Wat de zwarte sector betreft geldt, vanuit de aanbodzijde van de arbeidsmarkt gezien, dat er op het niveau van het individu geen (positieve) relatie bestaat tussen het werken in deeltijd en het verrichten van zwart werk. Niet alleen de persoonskenmerken van de deeltijdwerker en de zwartwerker verschillen, ook de motivatie van de deeltijdwerker is zodanig dat zij zwart werken uitsluit. Deeltijdarbeid wordt vooral verricht door (gehuwde) vrouwen, terwijl met name (gehuwde) mannen zwart werken. Zwart werken wordt vooral gemotiveerd vanuit financiële overwegingen. Bij deeltijdarbeid staat meer vrije tijd voorop en is de werknemer bereid de prijs vrijwillig in de vorm van een inkomensdaling te dragen. Op het niveau van de huishouding bestaat er mogelijk een negatief verband tussen het in deeltijd werken van de ene partner (vrouw) en de omvang van de informele zwarte arbeid door de andere partner (man). Geconcludeerd kan worden dat bevordering van 'reguliere' deeltijdarbeid niet tot meer aanbod van informele zwarte arbeid leidt, maar eerder een bijdrage zal leveren aan het terugdringen van de (groei van) informele zwarte arbeid. Flexibele arbeidscontracten leiden er wel toe dat er, als gevolg van werkonzekerheid en inkomensonzekerheid, een motief ontstaat bij werknemers voor het aanbieden van informele zwarte arbeid. Ten aanzien van de vraag naar informele zwarte arbeid kan een onderscheid worden gemaakt tussen de vraag van particulieren en de vraag van bedrijven. op het niveau van het gezin kunnen deeltijdarbeid en de vraag naar informele zwarte arbeid als substituten worden beschouwd. Deel-

tijdarbeid biedt de mogelijkheid om de financiële positie te verbeteren. Het werken in deeltijd zal betekenen dat het gezin minder gebruik hoeft te maken van informele arbeid. Met betrekking tot de vraag naar deeltijdarbeid en informele arbeid door bedrijven geldt eveneens dat deze vormen van arbeid als substituten van elkaar kunnen worden beschouwd. Beide soorten arbeid voorzien in eenzelfde behoefte: het drukken van de kosten en het vergroten van de flexibiliteit van de organisatie. Geconcludeerd kan worden dat het bevorderen van 'reguliere' deeltijdarbeid niet tot meer vraag naar zwarte arbeid leidt, maar eerder een bijdrage zal leveren aan het terugdringen van de (groei van) informele zwarte arbeid.

Afsluitend kan worden geconcludeerd dat noch vanuit de aanbodzijde, noch vanuit de vraagzijde van de arbeidsmarkt het bevorderen van 'reguliere' deeltijdarbeid een prikkel vormt voor groeiende informele activiteiten. Veeleer zal bevordering van deeltijdarbeid een bijdrage leveren aan het beperken van de (groei van) informele arbeid. De door de overheid gevoerde politiek van bevordering van deeltijdarbeid en de beperking van de informele sector zijn niet 'strijdig', maar vullen elkaar aan. Collectieve arbeidstijdverkorting, die gepaard gaat met een ongewenste inkomensachteruitgang, en flexibele arbeidscontracten, die leiden tot inkomensonzekerheid, vormen daarentegen wel een prikkel voor informele arbeid.

Literatuur

- Alden, J., 'A comparative analysis of moonlighting in Great Britain and the USA', *Industrial Relations Review* 13 (1982), nr. 2, blz. 21-31.
- Bloeme, L. en R. van Geuns, 'Informeel productie in bedrijven', *Economisch Statistische Berichten* (15 juli 1987), blz. 660-663.
- Bruyn-Hundt, M., 'De waarde van de onzichtbare arbeid gemeten', *Economisch Statistische Berichten* (27 juli 1983), blz. 666-669.
- Centraal Bureau voor de Statistiek, 'Inkomsten uit zwarte arbeid: resultaten van in 1983 gehouden experimentele enquêtes', *Statistische Katernen*, nr. 3, Den Haag, 1985.
- De Grazia, R., *Le travail clandestin. Situation dans les pays industrialisés à économie de marché*, ILO, Genève, 1983.
- Delsen, L., *Deeltijdarbeid: mythe en realiteit. Een literatuurstudie*, Presses Interuniversitaires Européennes, Maastricht, 1986.
- Delsen, L., 'Bevordering van deeltijdarbeid', *Tijdschrift voor Arbeidsvraagstukken* 1 (1986a), nr. 4, blz. 78-83.
- Delsen, L., Bemelmans, Y., *Gehandicapten aan het werk*, Presses Interuniversitaires Européennes, Maastricht, 1987.
- De Neubourg, C., 'Part-time work: an international quantitative comparison', *International Labour Review* 124 (1985), nr. 5, blz. 559-576.
- Fase, M.M.G., 'Informeel economie en geldomloop', *De informele economie*, Preadviezen van de Vereniging voor de Staatshuishoudkunde, Leiden/Antwerpen, 1984, blz. 59-94.
- Gershuny, J.I., 'The informal economy. Its role in post-industrial society', *Futures* (februari 1979), blz. 3-15.
- Grumbkow, J. von en J.J. Godschalk (red.), *Sociale aspecten van arbeidstijdverkorting*, Lisse, 1984.
- Interdepartementale Stuurgroep Misbruik en Oneigenlijk gebruik (ISMO), *Hoofddlijnen van het rapport van de ISMO*, Den Haag, 1985.
- In 't Veld-Langeveld, H.M., 'Visies op de toekomst van betaalde en onbetaalde arbeid', in: J.J. van Hoof e.a. (red.), *Herverdeling van arbeid. Tussen verstarring en vernieuwing van het arbeidsbestel*, Deventer, 1983, blz. 121-131.
- Jallade, J.-P., *Towards a policy of part-time employment*, European Centre for Work and Society, Maastricht, 1984.
- Knulst, W.P., 'Betaald en onbetaald werk, enige overwegingen en onderzoekfeiten', in: J.J. van Hoof e.a. (red.), *Herverdeling van de arbeid. Tussen verstarring en vernieuwing van het arbeidsbestel*, Deventer, 1983, blz. 102-111.
- Lambooy, J.G. en P.H. Renooy, *Informeel economie*, Stichting Maatschappij en Onderneming, Den Haag, 1985b.
- Mevissen, J.W.M. en P.H. Renooy, 'De Economie van het Dagelijks Leven. De betekenis van sociale netwerken voor de informele economie', *Tijdschrift voor Arbeidsvraagstukken* 3 (1987), nr. 2, blz. 5-16.
- Meulenbelt, A., 'De economie van de koesterende functie', *Te Elfder Ure* (1985), nr. 20.
- Ministerie van Sociale Zaken en Werkgelegenheid, *Rapportage Arbeidsmarkts 1986*, Den Haag, 1986.
- Organisatie voor Strategisch Arbeidsmarktonderzoek, *OSA-rapport 1985. Werk voor allen*, Den Haag, 1985.
- Priemus, H., 'Over de huishoudelijke sector', *Economisch Statistische Berichten* (10 januari 1979).
- Raay, W.F. Van, en R.V. den Admirant, 'Consumentenbezuinigingen in een periode van recessie', *Tijdschrift voor marketing* 17, nrs. 2 en 4.
- Renooy, P.H., *De schemerzone. 'Werkplaats' tussen vrije tijd en arbeid*, Ministerie van Sociale Zaken en Werkgelegenheid, Den Haag, 1984.
- Schoemaker, N., e.a., *Deeltijdarbeid in het bedrijf*, Alphen aan den Rijn/Brussel, 1981.
- Sociaal en Cultureel Planbureau, *Sociaal en Cultureel Rapport 1982*, Den Haag, 1982.
- Tuinen, H.K. van, 'Zwarte activiteiten en de Nationale Rekeningen, CBS', *Statistisch Magazine* 4, 1984, blz. 19-22.
- Weeda, K.A., 'Arbeid in de vrije tijd: herverdeling van arbeid en informele economie', in: J. von Grumbkow, en J.J. Godschalk (red.), *Sociale aspecten van arbeidstijdverkorting*, Lisse, 1984, blz. 57-66.